

Rajabova Dinora Shavkatovna,

Xorazm Ma'mun akademiyasi katta ilmiy xodimi PhD, Xiva

E-mail: dinorashavkatovna85@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-4748-7488>

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.20259468>

ISLOM XO'JA – JADID: ISLOHOTCHI SIYMOSI A.BOLTAYEV ESDALIKLARIDA

Annotatsiya. Mazkur maqolada A.Boltayev tomonidan yozilgan va uning nevarasi O.Abdullayevning shaxsiy arxivida saqlanayotgan esdaliklar asosida Xorazm jadidlari faoliyati tahlil etiladi. Xususan, Islom Xo'janing jadidlar harakatidagi roli, uning ma'rifatparvarlik faoliyati va bu harakatga munosabati ushbu materiallar asosida yoritiladi.

Kalit so'zlar: A.Boltayev, Xorazm jadidlari, tarix, esdalik, manbashunoslik, maorif, teatr, ijtimoiy-siyosiy qarashlar.

ИСЛАМ ХОДЖА — ДЖАДИД: ОБРАЗ РЕФОРМАТОРА В ВОСПОМИНАНИЯХ А. БОЛТАЕВА

Аннотация. В данной статье на основе мемуаров А. Болтаева, хранящихся в личном архиве его внука О. Абдуллаева, анализируется деятельность хорезмских джадидов. В частности, на основе этих материалов освещается роль Ислама Ходжи в джадидском движении, его просветительская деятельность и отношение к этому движению.

Ключевые слова: А. Болтаев, хорезмские джадиды, история, мемуары, источниковедение, просвещение, театр, социально-политические взгляды.

ISLAM KHOJA AS A JADID: THE IMAGE OF A REFORMER IN A. BOLTAYEV'S MEMOIRS

Abstract. This article analyses the activities of the Khorezm Jadids based on the memoirs of A. Boltaev, stored in the personal archive of his grandson O. Abdullaev. In particular, these materials shed light on the role of Islam Khoja in the Jadid movement, his educational activities and his attitude towards this movement.

Keywords: A. Boltaev, Khorezm Jadids, history, memoirs, source studies, education, theatre, socio-political views.

Kirish. Xorazm jadidlari XX asr boshlarida milliy uyg'onish harakatining yorqin namoyandalaridan biri bo'lgan. Ularning ma'rifatparvarlik faoliyati, ijtimoiy o'zgarishlarni amalga oshirishga qaratilgan urinishlari Xorazm vohasining ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotiga katta ta'sir ko'rsatdi. Bu jarayonda Islom Xo'ja kabi davlat arboblarning roli alohida ahamiyatga ega. Xorazm jadidlari harakati tarixini o'rganishda manbalarning xilma-xilligi muhim ahamiyatga ega. Bu borada tarixchi A. Boltayevning esdaliklari, shuningdek, Islom Xo'janing hayoti va faoliyatiga oid boshqa tarixiy hujjatlar alohida o'rin tutadi.

Adabiyotlar tahlili. Mavzuni yoritishda A. Boltayevning qo'lyozma esdaliklari asosiy manba sifatida tahlil qilindi. Shuningdek, Xorazm jadidchiligi, Islom Xo'ja faoliyati hamda XX asr boshlaridagi

ijtimoiy-siyosiy jarayonlarga oid ilmiy tadqiqotlar, manbashunoslikka doir asarlar va arxiv materiallaridan foydalanildi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot jarayonida tarixiylik, xolislik, qiyosiy-tahliliy va manbashunoslik yondashuvlaridan foydalanildi. A. Boltayev esdaliklari boshqa tarixiy manbalar bilan qiyosiy ravishda tahlil qilinib, Islom Xo‘janing jadidchilik harakatidagi o‘rni ilmiy jihatdan yoritildi.

Tadqiqotning maqsadi va vazifalari. Maqolaning asosiy maqsadi A. Boltayev esdaliklari asosida Xorazm jadidlari faoliyatini tahlil qilish, xususan, Islom Xo‘janing bu harakatdagi rolini va ahamiyatini baholashdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilangan:

A. Boltayev esdaliklarining tarixiy manba sifatidagi o‘rnini aniqlash: A. Boltayevning qo‘lyozma daftarlari manba sifatida tahlil etiladi (misol uchun, daftar №3, №5, №11, №18, №79).

Tahlil va natijalar. Esdaliklarda aks etgan Xorazm jadidlarining faoliyat yo‘nalishlarini yoritish, Islom Xo‘janing bu faoliyatlarga qo‘shgan hissasini aniqlash. Bunda, esdaliklarda qayd etilgan maktablar, teatrlar va ijtimoiy tadbirlar tahlil qilinadi, Islom Xo‘janing ushbu sohalarga qilgan sarmoyalari va ularning rivojiga qo‘shgan hissasi ko‘rib chiqiladi. [1]

Jadidlarning ijtimoiy-siyosiy qarashlarini va ularning Xorazm jamiyatiga ta‘sirini tahlil qilish. Esdaliklardagi jadidlarning milliy o‘zlikni anglash, ma‘rifat, va ijtimoiy adolat haqidagi fikrlari o‘rganiladi, Islom Xo‘janing ushbu g‘oyalarni qo‘llab-quvvatlash darajasi aniqlanadi.

A. Boltayev Esdaliklari – Islom Xo‘ja va jadidlar harakati haqidagi muhim manba: A. Boltayevning esdaliklari Xorazm tarixi, xususan, jadidlar harakati va Islom Xo‘janing bu harakatdagi roli haqidagi noyob ma‘lumotlarni o‘z ichiga olgan. A. Boltayevning o‘zi ham Xorazm jamiyatining ilg‘or vakili sifatida jadidlar bilan yaqin aloqada bo‘lgan va Islom Xo‘janing faoliyatini kuzatgan. Shu bois, uning esdaliklarida Islom Xo‘janing shaxsiy fazilatlarini, jadidlar bilan aloqalari, ularning faoliyatini qo‘llab-quvvatlash usullari haqida qimmatli ma‘lumotlar mavjud. Masalan, A. Boltayevning qo‘lyozma daftarlari Islom Xo‘janing ta‘lim sohasidagi islohotlari, yangi maktablarning ochilishi, ularning o‘quv dasturlari va Islom Xo‘janing ushbu sohalarga qilgan sarmoyalari haqida batafsil ma‘lumotlar uchraydi [2].

Esdaliklarda Islom Xo‘janing Jadidlar Faoliyatini Qo‘llab-Quvvatlashi: A. Boltayevning esdaliklarida Islom Xo‘janing quyidagi faoliyatlari orqali jadidlarni qo‘llab-quvvatlagani alohida qayd etilgan:

Yangi maktablar ochish va maorifni rivojlantirish: Islom Xo‘ja o‘z mablag‘lari hisobidan yangi uslubdagi maktablar ochib, zamonaviy bilimlarni targ‘ib qilgan. Esdaliklarda bu maktablarning o‘quv dasturlari, o‘qituvchilarning saviyasi va o‘quvchilarning qiziqishi haqida ma‘lumotlar keltirilgan. Xususan, 1912 yilda Islom Xo‘janing 30 ming rubl miqdoridagi mablag‘i hisobidan Xivada Yevropa uslubida ikki qavatli bino qurilgani, u yerda rus-tuzem maktabi joylashgani va unda Rossiyadan taklif qilingan ikki nafar o‘qituvchi 100 dan ortiq bolalarga ta‘lim bergani haqida ma‘lumotlar mavjud. A. Boltayev №79 daftari qayd etilganidek, bu maktablarda matematika, geografiya va tarix fanlariga alohida e‘tibor qaratilgan, bu esa jadidlarning ta‘limga bo‘lgan qarashlari bilan hamohang edi [3].

18-sonli daftarda A. Boltayev 1910 - yilda Islomxo‘janing yangi xon Asfandiyorxonga taqdim qilgan xonlikda yangilanishlar qilish borasidagi dasturida aynan maorif tizimida ham qator yangiliklar joriy qilish lozimligi borasidagi fikrni qo‘llab-quvvatlagan: “Emdi 1910 - yilda Muhammad Rahimxon o‘lib o‘rnig‘a o‘g‘li Asfandiyorxon bo‘lg‘on yili Rossiyadin General G‘alkin Xivadin Islom Xo‘ja va Husayn Muhammad Devonbegilar ittifoq etib avvalgi o‘tgan xonlar vaqtida odat bo‘lib kelgan eski

tartiblarni qoldurib toza tartib birlan Xiva xonligini idora qilish to‘g‘risida bo‘lg‘on tozadin tuzulgan darsturul amal [4].

...To‘qqizlanchi: O‘quv ishlari to‘g‘risida. Fuqarolarni o‘qitmoq taraddudida Xiva xoni qadimdin kelayotgan tartibg‘a muvofiq yaqin vaqtlarda madrasa bino etib kichik maqtablarda o‘quv rivoji bo‘lmoqig‘a yorlig‘ yetkurmaqchidur mazkur maktablarda usul jadid tariqasida turkiy savodini ham musulmon dinining ta‘limini va o‘rischa tilni hamda kalta mazmunda aytilgan jug‘rofiya ham tarixlarni o‘qitiladur. Xiva xonining mazkur xohishlari yer solg‘utning tartiblari o‘ring‘a kelib Xiva xazinasig‘a ko‘proq daromad yetushgan vaqtg‘acha tavaqquf etib turiladur”[5].

Teatr san‘atini rivojlantirish: Islom Xo‘ja teatr san‘atini jamiyatni o‘zgartirish vositasi deb bilgan va uni rivojlantirishga katta e‘tibor qaratgan. Garchi, to‘g‘ridan-to‘g‘ri dalillar mavjud bo‘lmasada, Islom Xo‘janing jadidlar teatrlarini qo‘llab-quvvatlagani taxmin qilinadi. A. Boltayev №79 daftarida teatrnin jamiyatdagi roli va unga jadidlarning munosabati haqida ma‘lumotlar beradi, bu esa Islom Xo‘janing bu sohaga qiziqishini anglatadi. Islom Xo‘ja jamiyatdagi ijtimoiy adolatsizlik, qashshoqlik va bilimsizlik kabi muammolarni hal etishga qaratilgan turli xayriya tadbirlarini qo‘llab-quvvatlagan. A. Boltayev №79 daftarida jadidlarning kambag‘allarga yordam ko‘rsatish, yetimlarni ta‘minlash va boshqa ijtimoiy faoliyatlari haqida ma‘lumotlar keltiradi, bu esa Islom Xo‘janing bunday tadbirlarni qo‘llab-quvvatlaganini tasdiqlaydi.

Islom Xo‘janing Jadidlarning Ijtimoiy-Siyosiy Qarashlariga Munosabati: A. Boltayevning esdaliklarida Islom Xo‘janing jadidlarning ijtimoiy-siyosiy qarashlariga munosabati haqida to‘g‘ridan-to‘g‘ri ma‘lumotlar kam uchraydi. Biroq, Islom Xo‘janing amalga oshirgan islohotlari va uning milliy o‘zlikni anglash, milliy madaniyatni rivojlantirish, zamonaviy bilimlarni egallash, ijtimoiy adolatni ta‘minlash kabi g‘oyalarni qo‘llab-quvvatlashi uning jadidlar bilan hamfikir bo‘lganidan dalolat beradi.

1911 yilda Xon Asfandiyorning vaziri Islom Xo‘ja bo‘lib, u yer solig‘ining yangi turini joriy etish maqsadida ekin maydonlarini qayta hisoblab chiqdi, paxta ekinlari ekilgan maydonlar va hozirgi vaqtda mavjud bo‘lgan xo‘jaliklar sonini aniqlashtirdi. Islom Xo‘ja tomonidan tuzilgan ushbu ro‘yxatdan Abdulla Boltayev o‘zining 18-raqamli qo‘lyozma daftariga ko‘chirib yozgan [6].

Shu bilan birga, esdaliklarda Islom Xo‘jaga nisbatan yuqori lavozimli amaldorlar, ruhoniylar va yirik yer egalarning qarshiligi haqida ma‘lumotlar mavjud. Bu esa, Islom Xo‘janing jadidlar g‘oyalarni qo‘llab-quvvatlashi ularning noroziligiga sabab bo‘lganini ko‘rsatadi.

Sa‘dullayev A., Satliqov A. va Abdullayev O.ning “Said Islomxo‘ja (siyosiy, madaniy-ma‘rifiy faoliyati)” nomli tadqiqotida A. Boltayevning esdaliklaridan foydalanilishi tarixni o‘rganishga muhim metodologik yondashuvni anglatadi. Esdaliklar, og‘zaki tarixning bir shakli sifatida, rasmiy hujjatlarda mavjud bo‘lmagan o‘tmishdagi voqealar va shaxslar haqida noyob ma‘lumotlarni olish imkonini beradi [7].

Xulosa. A. Boltayevning esdaliklari Xorazm jadidlari harakatini va unda Islom Xo‘janing tutgan o‘rnini o‘rganishda muhim manba hisoblanadi. Esdaliklarda Islom Xo‘janing ma‘rifatparvarlik faoliyati, jadidlar bilan aloqalari, ularning ijtimoiy-siyosiy qarashlarini qo‘llab-quvvatlashi haqida qimmatli ma‘lumotlar mavjud. Ushbu manbani chuqur o‘rganish orqali Xorazm tarixining ushbu davrini yanada to‘liq tasavvur qilish imkoniyatiga ega bo‘lamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Ражабова Д. Абдулла Балтаев: «О трагической смерти Ислам Ходжи». 2023-7/3 Вестник Хорезмской академии Маъмуна. С: 64-67
2. Boltayev A. №3 daftar. O. Abdullayev shaxsiy kutubxonasida saqlanadi, Xiva shahri, qo‘lyozma. – 99-varaq.
3. Boltayev A. №79 daftar. O. Abdullayev shaxsiy kutubxonasida saqlanadi, Xiva shahri, qo‘lyozma. – 36-varaq.
4. Boltayev A. №10 daftar. O. Abdullayev shaxsiy kutubxonasida saqlanadi, Xiva shahri, qo‘lyozma. – 99-varaq.
5. Boltayev A. №18 daftar. O. Abdullayev shaxsiy kutubxonasida saqlanadi, Xiva shahri, qo‘lyozma. – 96-varaq.
6. Ражабова Д. Общая площадь посевных земель Хивинского ханства, составленная в 1911 году визирем Ислам Ходжой (из материалов А.Балтаева). Theory and analytical aspects of recent research international scientific-online conference part 20: december 9th 2023. R:192-196
7. Sa‘dullayev A., Satliqov A. va Abdullayev O. Sayid Islomxo‘ja (siyosiy, madaniy-ma‘rifiy faoliyati). – T. 2005. 120 b.